

STATUL IDEAL AL LUI FICHTE

În 1943, capetele și mișcările clarvăzătoare erau deja preocupate de perioada postbelică. Un singur lucru era pe atunci cert, și anume unul negativ : că forțele de clasă ale anilor '30 se vor regrupa, iar instituțiile și ideologiile care au servit la declanșarea războiului își vor pierde pozițiile. Însă calculele strategice de stînga nu ajunseseră deocamdată în prim plan : în pofida falimentului tacticii frontului popular și a maleabilității coalițiilor provizorii ale partidelor, tactica mai era și acum considerată atotputernică, de aceea latura negativă mai sus amintită a fost utilizată nu pentru formularea unor alternative, ci pentru elaborarea unor noi tactici. Oricum, tactica nu face posibilă recunoașterea alternativelor : scopul abstract care poate justifica întrebuintarea oricăror mijloace pune capăt formării strategiei reale, strategiei de alternative. În aparență, alternativa poate fi soluționată la nivelul sarcinilor tactice, deci strategia alternativă este inimaginabilă : iau ființă exclusivități datorită faptului că scopul abstract este unic și atotputernic, el nu conține în cadrul unității nici un fel de pluralitate. Și tocmai din această cauză e abstract : lipsește din el viața, deosebirea. Deși în epoca tacticilor deșteptarea ideii pluralității constituia o în-

cercare izolată, au avut loc, cu toate acestea, asemenea încercări. În 1943¹ a apărut, în tălmăcirea lui Rózsahegyi Zoltán, lucrarea lui J. G. Fichte, *Der geschlossene Handelsstaat*², cu o prefață deosebit de exactă și îndrăzneată a traducătorului.

(Un exemplar al lucrării se află la Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca. Pe foaia de titlu, sigiliul uriaș al cenzurii : „Engedélyezve“ [Aprobat].)

În prefața traducerii se spune cât se poate de clar : „Despre aniversarea a o sută de ani de la nașterea sa [a lui Fichte] marele public nici măcar n-a avut cunoștință (în 1862), numai academia regală prusacă [sic ! cu minuscule ; ne aflăm în 1943] a organizat o festivitate, iar oratorul oficial era și el un filosof tânăr, aproape necunoscut pe vremea aceea : Ferdinand Lassalle. Dar literatura sociologică vedea și ea altfel decît cea din zilele noastre însemnătatea lui Fichte. «Teoria economiei și a statului, dedusă de Fichte din principiile de filosofia dreptului, prezintă semnele caracteristice ale teoriilor socialiste — spune Max Weber ; din punct de vedere istoric și sistematic, ea ocupă un capitol aparte în evoluția sociologiei moderne. Scriitorii socialiști merg și mai departe și îl consideră pe Fichte un precursor și un pionier al socialismului.»“ (pag. 5)

(În continuare, Prefața argumentează această afirmație printr-un citat din Engels — fără a-i indica numele — : „Noi, socialiștii germani, sîntem mîndri că ne tragem nu numai din Saint-Simon, Fourier și Owen,

¹ Lucrarea a apărut inițial în 1800. (n. trad.)

² *A tökéletes állam* (Statul perfect). Phönix Kiadás, Budapesta, 1943. (n. a.).

ci și din Kant, Fichte și Hegel. Mișcarea muncitorească germană este moștenitoarea filosofiei clasice germane.“ La apariția Prefetei, ne aflăm în 1943 !)

„Scopul lui Fichte — citim în continuare în Prefață — este acela de a transforma realitatea economică existentă în conformitate cu cerințele concepției filosofice despre lume, și el dorește să facă din statul propriu-zis un stat al rațiunii. De socialiștii utopici îl deosebește faptul că nu pornește numai de la teze morale generale și nu consideră asigurarea bunăstării materiale ca pe un scop unic. Fichte este cel dintâi care dorește să transforme *mecanismul economic*, iar realizarea dezideratelor sale ar aduce totalitatea indivizilor într-o situație în care s-ar realiza și anumite *scopuri etice*. Pe baza scopului final, teoria lui Fichte ar putea fi numită un *socialism etic* în care statul este cel care preia rolul conducător.“ (pag. 10).

Citind pînă la capăt această carte, vom remarca într-adevăr consecvența cu care Fichte a elaborat alternativa rolului mereu crescînd al statului, sistemul inițiat de stat, bazat pe reglementarea centrală care modifică structura economică prin planificare și înlocuiește rolul regularizator al pieței cu împărțirea avutului național. Bineînțeles că această alternativă are ca punct de plecare condițiile Europei centrale de la sfîrșitul secolului XVIII și desemnează ca fiind stat al rațiunii posibilitățile ce decurgeau din aceste condiții : „Cel care [...] s-a deprins ca, prin cugetările sale, să nu se limiteze a imita ceea ce există în mod real, ci să făurească liber în sinele său, cu ajutorul gîndirii, și posibilul — scrie Fichte — va descoperi foarte adesea legături și raporturi ale lucrurilor complet altele decît cele date, iar acestea vor fi la fel de posibile ca și cele reale, chiar mai posibile, mai firești, mai ra-

ționale ; el va găsi raporturile date ca fiind nu numai întâmplătoare ci, adeseori, de-a dreptul uimitoare. Va pune, așadar întrebarea : cum, în ce fel a ajuns totul să fie așa cum este, deși ar putea fi, sub cele mai felurite înfățișări, altfel ?“ (pag. 63)¹.

Aceasta ține deja de metodologia enunțării problemei : din existent (din ceea ce este dat) se poate porni în două direcții : se poate imita, dar se poate și cerceta din ce anume a luat naștere datul și de ce a devenit astfel. Problema ține de domeniul istoriei : odinioară au existat mai multe posibilități, dar dintre ele istoria reală n-a realizat decât una singură. Dacă ne limităm să pornim numai de la ceea ce există — sau de la ceea ce a existat —, așadar de la o anumită stare, nu avem posibilitatea de a recunoaște rolul real al alternativelor care continuă să existe potențial în prezent. Adevărata interogație istorică nu caută să afle niciodată din ce anume se trage cutare lucru, din ce anume ia ființă, căci astfel am dobîndi doar imaginea liniară a istoriei, traseul continuu și discontinuu al cursului lucrurilor, iar în această imagine domină din capul locului o premisă ascunsă, aceea potrivit căreia istoria este un proces unitar, o mișcare ce posedă o raționalitate.

Însă, dimpotrivă, istoria trebuie raționalizată fără încetare : fiecare epocă constituie un sistem al legilor economice spontane și al instituțiilor ce dispun de legi proprii, în care mișcările radicale introduc raționalitatea tocmai prin faptul că luptă pentru schimbare. Pînă și formele extreme ale anarhismului sînt mai raționale decît relațiile date care domină în mod spontan, căci ele formulează

¹ Citatele sînt preluate și traduse din original : J. G. Fichte, *Der geschlossene Handelsstaat*, Leipzig (nedatat), Druck und Verlag von Philipp Reclam jun. (n. trad.)

o alternativă ; față de sistemul dat al relațiilor, alternativa formulată sau realizată prin acțiune conștientă reprezintă raționalitatea. Teoria descrie determinările ca și cum ar fi raționale, atribuindu-și prin aceasta aparența de a se fi împărtășit din raționalitatea dată a lucrurilor, iar lucrurile apar ca fiind în situația de a împrumuta raționalitate, de a dispune de raționalitate. Aparențele deformează concepția istorică, prezentînd procesul ca și cum acesta ar fi logic, cînd, de fapt, el este un proces istoric.

Alternativele formulate în teorie și în acțiune au un fundament ontologic : alături de legile ce acționează în mod spontan, în istoria care funcționează ca sistem, al doilea izvor al spontaneității îl constituie alternativa nerealizată, care determină de asemenea și formele și conținutul posibilității realizate. Alternativele nerealizate sînt reformulate fără încetare de către mișcarea radicală, dar și de către istorie însăși. După cum se poate vedea și la Fichte : producția de mărfuri a fost doar una din posibilitățile societății, alături de cealaltă posibilitate, aceea a schimbului direct de produse. Sub influența a diverși factori (ne gîndim la înlănțuirea particulară a factorilor geografici și demografici, respectiv la felul în care instituțiile devenite autonome transpun în conștiință acești factori și utilizează această imagine transpusă în conștiință pentru coordonarea acțiunii umane), istoria a soluționat această alternativă în favoarea producției de mărfuri. Dar procesul nu s-a întîmplat pretutindeni și nu în mod definitiv. În societățile orientale, economia monetară nu devine o formă dominantă pînă în secolul XX, iar așa-numita societate occidentală, care se dezvoltă conform schemei clasice, revine și ea la schimbul de produse de îndată ce constrînge-

rea instituțională a omogenului Imperiu roman încetează.

În capitalism, producția de mărfuri devine din nou dominantă, iar Fichte nu face altceva decât să repete ceea ce și istoria mai repetase o dată : anume reformulează alternativa și parcurge pînă la capăt *cealaltă* idee, aceasta într-o epocă în care schimbul de mărfuri s-a generalizat în întregul Occident. Iar faptul că principiile lui Fichte au fost formulate tocmai în limba germană nu are în sine nimic surprinzător : în societatea germană cele două alternative — cea a capitalului (producătoare de mărfuri) și cea medievală (bazată pe schimbul de produse) — erau prezente, vii, iar această dualitate era organică.

Cum arată, așadar, statul fichteian, merit să înfăptuiască logica celei de a doua posibilități ? Cum arată statul care, ca unic deținător al funcționalității societății, trebuie să asigure lichidarea tendințelor proprii capitalismului timpuriu — producția de mărfuri, piața — și revenirea la schimbul direct de produse ? Cum arată statul care nu lasă coordonarea diverselor activități individuale și de grup pe seama legilor economice ce își exercită influența în mod spontan, ci înlocuiește piața cu propria sa raționalitate ? Cum arată statul care, știindu-se a fi întruchiparea unică și adevărată a societății, determină și prescrie fiecare moment al existenței sociale a individului, lichidează particularitatea și își extinde sfera de influență, în numele interesului social, asupra vieții în totalitatea ei ! Cum arată statul fichteian care se identifică singur cu națiunea, pentru ca raționalitatea care identifică statul cu sine însăși să poată așeza energiile naționale în slujba sistemului atotcuprinzător ?

(Evident, Fichte n-a dorit să desființeze laturile pozitive ale societății producătoare de mărfuri; departe de el intenția reîntoarcerii la stările primitive. El dorea transformarea societății moderne în sensul celeilalte logici, mai sus amintite. El năzuia să pună capăt stării de aservire a oamenilor și a acceptat, în acest scop, rolul omnipotent al statului; a acceptat chiar și identificarea acestei raționalități cu conștiința anumitor oameni. Formulându-și propunerile, el își privea chiar și propria conștiință ca pe o conștiință de sine a statului.)

1. Premisele lui Fichte

Fichte nu-și face iluzii: propunerile sale rămân doar niște reflecții ciudate, dacă statele nu sînt nevoite să se constituie în unități închise, autarhice: „nici un stat nu va voi să accepte această propunere dacă nu va fi nevoit s-o facă“. (*idem*, pag. 10) Dacă nu va exista o asemenea constrîngere, statele europene nu vor accepta niciodată propunerile lui Fichte, iar „motivul, explicit sau tănuisit, al acestui refuz va fi acela că, din punct de vedere comercial, Europa deține un mare avantaj asupra celorlalte continente, obținînd forța de muncă și produsele acestora fără să le dea nici pe departe un echivalent corespunzător din propriile sale forțe de muncă și din produsele sale și, de asemenea, datorită faptului că fiecare stat european [...] profită, într-un fel sau altul, din această exploatare colectivă a restului lumii...“ (*idem*, pag. 10)

Este, așadar, necesar să se demonstreze că situația „nu poate fi de durată“. Fichte consideră exploatarea popoarelor înapoiate nedreaptă, dar știe, de asemenea, că aceasta nu constituie un argument

suficient pentru introducerea noului tip de relații economice. Problema nu este de ordin etic, ci economic: rentează sau nu rentează. Iar dacă rentează — Fichte ne demonstrează acest lucru — este ea necesară sau nu? Fichte îndeamnă statele și pe politicieni prin argumente inteligente și raționale din punct de vedere economic să-i accepte propunerile, însă nu poate motiva prin argumente necesitatea instituirii statului închis. Pentru că nu-și clarifică premisele. Dacă trecerea la autarhie nu are un caracter necesar, referirea la interese și la echitate nu explică propunerile sale. Dacă această necesitate nu poate fi demonstrată din punct de vedere *principlal*, atunci numai idealurile și premisele cugetătorului pot explica faptul că el urgențează totuși realizarea lor. Premisele lui Fichte reies cu destulă claritate dacă examinăm idealul său, dacă cercetăm, așadar, subiectul lucrării sale, acel ideal pe care dorește să-l realizeze, pe care îl consideră desăvârșit, adică statul închis, care a ales structura autarhiei.

(Ne aflăm în 1800, Fichte a scris deja *Cuvîntările către națiunea germană*, în care a vorbit despre unitate, despre orgoliul național și despre cultura germană. Rădicarea în rîndul națiunilor moderne nu este posibilă fără unitate. Condiția unității este înființarea statului național unitar.)

Statul este totul, căci el este singura instituție capabilă să mobilizeze întreaga energie a oamenilor, numai statul este capabil să reprezinte, dincolo de interesele individuale ale oamenilor, interesele naționale. Deoarece singura formă a expresiei interesului național este statul centralizat, iar apartenența națională este o însușire naturală a oamenilor, instituția coincide cu însușirea naturală

a oamenilor, iar statul este și el o formațiune naturală. Toate raporturile preexistente nașterii oamenilor — de pildă relațiile de producție — sînt de importanță secundară în comparație cu ceea ce este dat ca fapt biologic, în comparație cu naștirea. Naștirea devenită instituție și reprezentarea națională a acesteia sînt cele care reclamă izolarea ca pe o modalitate, ca pe un mijloc al autarhiei și supraviețuirii națiunii. Aptitudinea biologică o înlocuiește pe cea socială și subordonează aptitudinea economică țărilor progresului național. De îndată ce s-a realizat coincidența deplină a naționalului cu economicul, ia ființă statul rațiunii, raționalitatea deplină ajunge să domine iraționalitatea.

Politica este instrumentul care elaborează în statul real modalitatea de apropiere treptată de statul rațiunii; politica practică prescrie măsurile corespunzătoare, iar politica teoretică reprezintă statul rațiunii din punct de vedere conceptual. Așadar, politica înseamnă întocmirea planului, în timp ce planul pune raționalitatea economică în slujba unui țel mult mai măreț, acela al realizării statului național. Rațiunile politice sînt mai importante decît un interes economic oarecare și, mai mult decît atît, în numele politicii naționale merită să se accepte chiar și ceea ce este irațional din punct de vedere economic. Planul — cadrul care cuprinde măsurile ce vizează transformarea structurii economice — subordonează rațiunile individului, judecata acestuia, sistemului dispozițiilor centralizate, științei și voinței superioare a politicianului care elaborează planul. Acesta din urmă, elaborîndu-și dispozițiile, duce la îndeplinire vocația adevărată (imanentă) a omenirii: „Toate lucrurile bune din care omul vrea să se împărtășească trebuie să fie create de către acesta, pe baza științei, prin pro-

pria sa pricepere : aceasta este menirea sa. Natura nu-i oferă nici un avantaj în afară de posibilitatea de a-și folosi priceperea.“ (*idem*, pag. 14)

Existența unor tendințe individuale ce împiedică realizarea statului național planificat, centralizat, este explicabilă prin diversitatea intereselor economice, iar baza acestora o constituie repartitia inegală a proprietății. Stările juridice existente apără relațiile de proprietate date, moștenite, însă raționalitatea, adică interesele statului rațiunii cer desființarea deosebirilor, căci țelul comun unic, atotcuprinzător, este singurul rațional. De aceea Fichte formulează — ce-i drept, cu prudență pe alocuri — dezideratul egalității bunurilor, respectiv acela al lipsei generale a proprietății. „Menirea statului este aceea de a-i da mai întâi fiecăruia ce-i al său, de a-l face mai întâi să intre în posesia proprietății sale și de-abia după aceea de a i-o ocroti.“ (*idem*, pag. 15) Este vorba, bineînțeles, de o proprietate de stat, din care fiecare se împărtășește în mod egal. Aceasta e izvorul libertății individuale.

„O mulțime de oameni viețuiesc laolaltă, în aceeași sferă de activitate. Fiecare trăiește și se mișcă în această sferă și umblă liber pentru a-și dobândi hrana și distracțiile. Unul întretaie calea celuilalt, dărîmă ceea ce primul clădise sau se folosește el însuși de lucrul pe care acela și-l hărăzise sieși ; celălalt îi plătește cu aceeași monedă ; și astfel acționează toți împotriva tuturoră ... În această situație, nimeni nu e liber, pentru că toți sînt liberi fără nici o îngrădire, nimeni nu poate face nimic chibzuit ...“ (*idem*, pag. 16) Așadar, izvorul libertății se află în lichidarea pe linie de stat, centralizată și sistematică, a intereselor individuale ce se întretaie între ele ; anarhismul provine din diversitatea intereselor, ceea ce face cu neputință ca oamenii să-și dea seama de propriile lor interese,

să vadă pădurea din pricina copacilor. Adevăratul țel al individului este colectivitatea, iar colectivitatea este națiunea, respectiv statul care întruchipează națiunea.

„Statul este singurul care unește masele nedefinite într-un tot închis, într-o colectivitate“ (*idem*, pag. 17), țelul colectivității unite este crearea națiunii, iar țelul statului este „bunăstarea națională“. Izvorul bunăstării naționale se află în activitatea regularizatoare a statului care cuprinde viața în totalitatea ei : „Se vorbește mult și adeseori despre avut național, bunăstare națională etc. Voi fi nevoit să fac cunoscute în lucrarea de față semnificațiile cele mai frecvente ale acestor cuvinte. Cea pe care o descoperim aici este următoarea : bunăstarea interioară, esențială, constă în aceea de a ne putea procura bucuriile omenești prin munca neîntreruptă cea mai puțin grea și cea mai puțin susținută cu putință. Aceasta o numim *bunăstare națională ...*“ Apoi raționamentul lui Fichte îi atribuie, fără echivoc, statului sarcina obținerii acestei bunăstări. Principalele puncte ale argumentației sale sînt următoarele : bunăstarea „trebuie dobîndită prin muncă“, „pentru aceasta nu există nici un alt mijloc decît priceperea și iscusința“, „însă priceperea și iscusința se formează numai prin practică continuă“, „prin urmare, trebuie distribuite ramurile de activitate necesare vieții umane“ (*idem*, pag. 38—39), tocmai aceasta fiind îndatorirea statului.

(Fichte prevede măsuri stricte de preîntîmpinare atît a anarhiei, ce își are originea în activitățile individuale, cît și a celei provenite din aspirațiile individului. Națiunea are nevoie numai de un ins productiv legat de o singură profesiune. El scrie astfel : „Pe scurt: celui îndreptățit să atingă un anumit scop îi aparține și dreptul asupra unicei modalități care conduce

la acesta. Fiecare popor are dreptul să aspire la sporirea bunăstării sale. Acest lucru este posibil numai prin diviziunea ramurilor de activitate [...], guvernului îi revine sarcina de a-l înlăptui cu adevărat.“ [idem pag. 39])

Așadar Fichte pornește de la „adevăratele“ interese umane, deși știe că oamenii nu-și dau seama de ele, demonstrează identitatea de principiu a statului și a națiunii, cu toate că știe din experiență că pătura dominantă întrebunțează statul nu în interesul națiunii, ci în interesul său propriu, susține ideea identității dintre rațional și necesar, deși nimic nu dovedește coincidența acestora, se arată convins de victoria raționalității, deși trăiește în lumea afirmării spontane a legilor economice, lichidează din punct de vedere teoretic orice autonomie parțială, dar lasă grija înlăptuirii statului său desăvârșit, centralizat și planificat în seama discernămintului autonom.

2. Tranziția de la legitățile ce se afirmă în mod spontan la reglementarea statală.

Ceea ce există este rău, pentru că nu este rațional. Scopul este realizarea intereselor naționale, lichidarea intereselor individuale și de grup. Punctul de pornire : un raport de tip nou față de proprietate. Fichte știe că interesele individuale și de grup se află în legătură cu formele de proprietate, dar nu se îndoiește nici de rolul formelor de viață și al profesiunilor care trebuie să creeze aceste interese. Formele de viață și de proprietate sînt tratate de Fichte cu o anumită ironie, prin referirea la inte-

reșele colectivității, căci ele aparțin mai degrabă indivizilor decât grupurilor, iar prin desemnarea definitivă a profesiunilor el dă impresia că ar avea în vedere interesele individuale. La proprietate se referă cu seriozitate dar, în mod explicabil, vag.

„Menirea statului este aceea de a-i da mai întâi fiecăruia ce-i al său, de a-l face mai întâi să intre în posesia proprietății sale și de-abia după aceea de a i-o ocroti“ — scrie el. Pesemne că această constatare era îndeajuns de *salonfähig* pentru cei ce tremurau de spaima iacobinismului, dar ea era bună și pentru provocarea fiorului rece necesar savurării voluptuoase a bunăstării. Fichte reduce proprietatea la originea acesteia, la diviziunea muncii, propune apoi măsuri care, prin însușirea tendințelor de alienare inerente diviziunii muncii, fac posibilă evitarea unui rău mai mare, acumularea bogăției și a sărăciei, proprietatea privată. Năzuind deci la stabilirea profesiunilor și la desemnarea de către stat a profesiunilor individuale, el își asumă prin aceasta o alternativă nerealizată : prin diviziunea muncii a luat naștere, odinioară, prima formă a alienării, care a trecut însă în societatea proprietății private. Fichte nu vrea să revină la așa-numita „epocă de aur“ a colectivităților nediferențiate, ci ar dori — trăgând anumite învățăminte din istorie — o societate în care stabilizarea diviziunii muncii ar face posibilă desființarea proprietății private și în care proprietatea asupra materialelor și mijloacelor necesare muncii ar decurge din diversele activități, ca proprietate de grup ce exclude înavuțirea individuală, ca proprietate de stat, deci ca proprietate colectivă. Ea ar fi o parte a proprietății de stat-colective, pentru că statul este cel care desemnează ramurile de activitate și tot el veghează asupra echilibrului acestora.

(Dacă vom urma cu atenție firul expunerii lui Fichte, ni se va clarifica în sfârșit unul din cele mai obscure pasaje ale *Ideologiei germane*, în care clasicii marxismului deduc alienarea din diviziunea muncii, iar proprietatea privată din alienare. Căci dacă diviziunea muncii nu este altceva decât separarea anumitor profesii, iar proprietatea înseamnă posedarea obiectelor și mijloacelor aparținând domeniului de activitate, atunci, evident, trebuie să fi intervenit ceva pe parcurs pentru ca obiectele și mijloacele să se transforme în proprietate privată. Diviziunea devine un factor generator al proprietății numai atunci când profesiunile devin activități forțate; instrumentul coerciției este proprietatea însăși. Dar cum a devenit diviziunea muncii o divizare forțată a activităților? Pesemne că prin apariția grupului dominant, respectiv al instituției [stat], exterioare deci producției, care a organizat diviziunea muncii. Prin aceasta ia naștere diviziunea alienată a muncii și instituția ei alienată, respectiv instrumentul alienării — proprietatea privată.)

Pentru a putea apela, în locul procesului istoric real, înfăptuit, la cealaltă posibilitate, potențială, existentă cândva, Fichte este nevoit să transforme proprietatea într-un moment juridico-moral, dar încredințează desființarea acestei idealități absurde unui organism abstract comunitar-statal, de parcă și dominația s-ar putea transforma în cadrul statului rațiunii în raționalitate pură. „Am descris dreptul de proprietate ca fiind dreptul exclusiv asupra acțiunilor, dar în nici un caz asupra lucrurilor înseși. Chiar așa și este. Câtă vreme oamenii trăiesc cu toții liniștiți unul în vecinătatea celuilalt, nu se ajunge la conflict; de-abia când pornesc să se miște și să acționeze se ciocnesc unul de altul. Acțiunea liberă este sălașul conflictului puterilor. De aceea, tocmai acțiunea liberă este cea asupra căreia adver-

sarii trebuie să cadă la învoială — lucrurile însă în nici un caz nu pot constitui obiectul acestei învoieli. Dreptul de proprietate referitor la obiectul acțiunii libere decurge și se poate deduce, înainte de toate, din dreptul exclusiv asupra acțiunii libere.“ (*idem*, pag. 17)

Iluziile juridice ale lui Fichte, cum ar fi desființarea prin învoială a conflictelor, provin din convingerile sale etatiste. El garantează în numele statului, al națiunii, separarea profesiunilor și dreptul de proprietate ce decurge din aceasta, cu alte cuvinte consideră statul ca un izvor juridic universal, iar de drepturi beneficiază doar acela care dovedește față de colectivitate o atitudine corespunzătoare. Astfel statul poate prescrie atitudinea „justă“, formele conduitei considerate obștești, respectiv el poate dizolva viața particulară în producție, mobilizând oamenii la realizarea intereselor naționale. Dacă viața particulară nu este un izvor juridic, atunci orice activitate care periclitează producția este culpabilă, iar cum distribuirea profesiunilor a luat naștere în vederea regularizării „mișcării“ oamenilor, orice mișcare ce iese din sfera producției este primejdioasă, fiind o vină față de colectivitate.

Astfel ia naștere egalitatea producătorilor: fiecare are acces în mod egal la activitatea ce i-a fost desemnată, dar statul este cel care veghează asupra proprietății lucrurilor ce provine din această activitate: „Nu mă voi frământa să cuget fără încetare cum aș putea dobîndi posesiunea ideală a unui pom dacă nimeni nu se poate apropia de el și nu-l poate atinge, și numai mie îmi este cu putință să-i culeg fructele, atunci cînd doresc.“ (*idem*, pag. 17) Dreptul de proprietate nu este necesar de vreme ce contractul încheiat ne dă posibilitatea să

ducem o activitate productivă în una sau alta din ramurile de activitate.

(Pesemne că lui Fichte i-a dat mult de lucru punerea de acord a premiselor sale cu experiența. Mai ales individualismul ce se înfiripa în societatea burgheză și izolarea strictă a vieții particulare l-au pus în fața unei dileme: dacă colectivitatea, națiunea, sînt primordiale, cum poate fi motivată existența individului? Căci în zadar devine cineva o ființă juridică prin apartenența sa la colectivitate, de vreme ce el există ca ființă individuală — cel puțin potrivit experienței noastre. Privitor la această problemă Fichte dă următoarea explicație: „Scopul tuturor activităților omenești îl constituie putința de a trăi, iar toți cei care au fost dăruiți de natură cu viață sînt îndreptățiți juridic în mod egal la această posibilitate de trai. Așadar distribuirea trebuie făcută înainte de toate în așa fel încît toți să poată trăi. A trăi și a lăsa pe alții să trăiască!“ [*idem* pag. 18])

Egalitatea provine din raportul egal față de stat (față de profesiunea regularizată de către stat). Poziția juridico-morală a autorului nostru în această chestiune exemplifică cel mai bine aspirațiile sale necondiționat socialiste: „Fiecare dorește să trăiască cît mai plăcut posibil: și, cum toți pretind aceasta ca oameni, iar nici unul din ei nu este om în măsură mai mare sau mai mică decît celălalt, cu toții sînt deopotrivă îndreptățiți la această cerință.“ (*idem*, pag. 18) Iar indignarea sa este la fel de temeinic justificată: „prin distribuirea înfăptuită înaintea deșteptării și stăpînirii rațiunii, săvîrșită la voia întîmplării și a violenței, n-a primit fiecare partea lui, în vreme ce alții acaparau mai mult decît li s-ar fi cuvenit pe drept. Țelul sta-

tului adevărat, care se apropie în mod planificat de raționalitate, trebuie să fie acela de a-l ajuta, încetul cu încetul, pe fiecare să-și dobândească *partea lui* [...] La aceasta mă refeream, atunci când am spus mai înainte : menirea statului este aceea de a-i da fiecăruia ce-i al său.“ (*idem*, pag. 19)

În interesul realizării propunerilor sale, Fichte stabilește grupurile producătoare ce trebuie izolate unele de altele și care trebuie să renunțe prin contract, în mod reciproc, la activitățile celuilalt grup. Există două categorii de acest gen : 1. categoria producătorilor de materii prime, 2. categoria prelucrătorilor. Cele două grupuri se obligă să-și cedeze unul altuia cantități din produsele lor care să le asigure ambelor un trai la fel de îmbelșugat de pe urma schimbului. Întrucît schimbul direct este o problemă imposibil de soluționat din punct de vedere tehnic, Fichte este nevoit să recunoască dreptul la existență al „tagmei“ negustorilor. Acestea i-ar reveni ducerea la bun sfârșit a schimbului *obligatoriu* de produse, și anume „în așa fel încît negustorului însuși să-i rămînă, în afara prețului de bază stabilit mai înainte, un prisos de materii prime și produse care să-i ofere în decursul activității sale negustorești un trai la fel de plăcut ca și al producătorului și al meșteșugarului.“ (*idem*, pag. 21)

(Fichte nici nu și-ar putea imagina ca în statul rațiunii să nu lucreze toată lumea cu conștiinciozitate. De aceea el nu se preocupă de inițiativă, de stimulare, de măsurile ce trebuie luate împotriva celor mai puțin harnici. Probabil că grandoarea țelului îl va îndemna pe fiecare să depună o activitate corespunzătoare posibilităților sale. Cel ce nu va proceda astfel nu e om, căci nu dispune de facultatea de a judeca.)

Acest stat este un stat al producătorilor, iar numărul celor care nu depun o activitate productivă depinde de nivelul producției, și anume de cantitatea surplusului pe care producătorii îl pot fabrica peste necesitățile lor : „Dacă într-un stat, de pildă, un producător ar produce prin munca ce-i revine hrana pentru două persoane, precum și materia primă trebuincioasă aproximativ unei persoane, atunci în acest stat se poate socoti pentru fiecare producător un neproducător, adică un meșteșugar, negustor, membru al guvernului, al tagmei profesionale ori al armatei ; și potrivit acesti măsuri aceștia vor fi mai mult sau mai puțin numeroși.“ (*idem*, pag. 24) Cu alte cuvinte, Fichte nu stabilește nici un fel de proporție optimă între producători și neproducători ci, în conformitate cu convingerile sale puritane iacobine, destinează întregul surplus de produse întreținerii neproducătorilor, evitând astfel răspîndirea consumului de lux. Determinarea necesităților (mîncare — îmbrăcăminte — locuință) este menită să evite confortul, considerat imoral, și consumul ce depășește necesitățile de întreținere : e nedrept să consumi atunci cînd ceilalți oameni nu o pot face, dar e nedrept să consumi peste necesitățile vitale chiar și atunci cînd ceilalți au bunuri suficiente. Tocmai în opoziție cu alternativa consumului este formulată alternativa producției ; în locul alternativei producției de mărfuri ni se înfățișează cea bazată pe schimbul de mărfuri. Dacă izvorul tuturor inegalităților dintre oameni îl constituie producția de mărfuri și economia pieței, egalitatea deplină poate fi realizată numai de către celălalt model. Societatea puritană care satisface necesitățile trebuie să accepte mai degrabă creșterea irațională a tagmei neproducătorilor, iraționala reînvestire în producție a surplusului de produse decît consumul ce

depășește necesitățile imediate. După cum scrie Fichte : „Mai întâi trebuie să mănince și să locuiască toți ca lumea, înainte ca vreunul să-și poată împodobi locuința, să aibă toți haine potrivite și călduroase, înainte ca vreunul să se poată îmbrăca elegant ... Nu-i îngăduit ca unul să spună : dar eu pot plăti. E o nedreptate ca vreunul să poată cumpăra prisosul ... În statul rațiunii, banii celui care cumpără nu sînt pe drept ai săi.“ (*idem*, pag. 25)

(Ideologia statului rațiunii are așadar o fundamentare morală, înlocuind raționalismul economic cu perechea de noțiuni echitate-inechitate. Conform ideologiei sale, acest stat are două funcții de bază : aceea a controlului planificării și aceea a represiunii politico-morale a tendințelor de consum. Ambele reclamă, fără echivoc, o ideologie monolitică stabilită de un centru și împiedicarea înfiripării alternativelor ideologice : conducătorii statului rațiunii nu sînt nevoiți să manipuleze conștiința maselor, fiindcă pe ei nu-i interesează ce gîndesc cetățenii. Important este numai felul în care ei se manifestă în cadrul colectivității, felul în care susțin punctul de vedere al reprezentanților statului rațiunii. Ei nici nu au vreo altă alternativă : pot încheia contractul numai dacă acceptă principiul moral corespunzător noului model al economiei, iar condițiile contractului sînt nevoiți să le accepte, căci altminteri nu-și pot asigura traiul.)

În schimbul produselor, toți sînt obligați să îndeplinească o muncă de cea mai bună calitate. Fichte introduce, ce-i drept, pe neașteptate, dar fără nici o reticență, acest nou criteriu. Pentru a stabili calitatea muncii, statul rațiunii, stat național-comunitar, ia ca bază marfa de cea mai bună calitate : din cauza claustrării și a izolării propovăduite față de străinătate, cea mai acceptabilă bază de comparație

îi apare autorului nostru a fi „perfectiunea posibilă“. Pentru a preveni alte comparații posibile, Fichte argumentează în felul următor : „Întrebarea : de ce să nu primesc mărfuri la fel de perfecte ca acelea confecționate în alte țări ?, înseamnă : de ce nu sînt cetățeanul acelei țări ?... Să se mulțumească fiecare cu mediul în care natura l-a așezat și cu tot ceea ce decurge din această stare.“ (*idem*, pag. 26—27)

În economia bazată pe schimbul direct statului îi revine și sarcina de a-și îndemna cetățenii la realizarea unei calități ideale („perfectiunea posibilă“), în locul concurenței și al inițiativei individuale. Astfel, forțele motrice interioare ale economiei sînt înlocuite de o coerciție extraeconomică dictată de stat, chiar dacă cetățenii suficient de conștienți ai statului rațiunii îndeplinesc, evident din convingere lăuntrică, sarcinile de producție. Statul ia ca punct de plecare acest producător rațional, fără a lua act de opiniile particulare defavorabile pentru el : scopul său este ca cei ce rămîn în urmă cu producția să se simtă culpabili față de deținătorul rațiunii — statul. Dar nici măcar absența conștiinței culpabilității nu-l poate împiedica să-i califice drept vinovați de nesocotirea țelurilor națiunii pe restanțierii în producție. Căci aceștia nu-și recunosc nici măcar propriile, adevăratele lor țeluri, atunci cînd acționează cu nesocotință împotriva unicului adevăr posibil, adevărul rațiunii. Aceștia nici nu sînt oameni, prin urmare colectivitatea îi îndepărtează de la sînul ei. Da, colectivitatea procedează realmente astfel, căci i-o pretinde statul rațiunii, încovoiat sub povara funcțiilor sociale ale oamenilor : colectivitatea nu-l poate contrazice pe acela care o face să fie o colectivitate, nu poate vorbi altminteri decît îi este îngăduit. Funcția colectivității este afirmația, atunci cînd este

vorba de o cerință din partea statului, respectiv negația, în cazul în care individul ori gruparea ar emite vreo opinie separată sau ar da dovadă de o atitudine ce nu corespunde celei reprezentate de către stat.

3. Valoarea și banul în statul rațiunii

Antecedentul nemijlocit al „timpului de muncă socialmente necesar“ al lui Marx îl constituie concepția lui Fichte : „valoarea lăuntrică reală a oricărei activități libere, [...] rezultatul ei material, posibilitatea de a trăi din ea, ar fi cu atît mai *valoros* decît un altul cu cît s-ar putea trăi *mai mult timp* din acesta. Măsura valorii proporționale a obiectelor, între ele, ar fi timpul cît se poate trăi din lucrul respectiv.“ (*idem*, pag. 31) Numai că, în vreme ce, potrivit lui Marx, etalonul necesității timpului folosit pentru fabricarea mărfii reiese în cadrul pieței, Fichte este nevoit, în modelul celeilalte alternative — dat fiind că statul rațiunii nu cunoaște piața — să ia drept generatoare a valorii durabilitatea, și s-o limiteze și pe aceasta la produsele ce satisfac necesitățile elementare. Această dublă relativitate este apoi lichidată cu ajutorul măsurii absolute de valoare : „Am atribuit grînelor o valoare absolută și ele au devenit astfel măsura valorii tuturor celorlalte lucruri.“ (*idem*, pag. 32)

Așadar, în crearea de valori, nu timpul producerii grînelor are importanță, ci timpul consumării unității de cantitate a grînelor, respectiv perioada de timp în care aceasta satisface necesitățile de alimentație. Prin aceasta, mijloacele economice sînt din nou înlocuite cu mijloace extraeconomice. Am văzut mai înainte consecințele acestui procedeu : în

numele colectivității (și, bineînțeles, pe baza necesităților biologice ale producției), instituția determină necesitățile, iar fundamentul totalității vieții sociale ajunge să fie, în locul producției de mărfuri, satisfacerea necesităților. Activitatea productivă care servește satisfacerea necesităților este criteriul valorii (al utilității sociale) individului : categoriile care nu au un rol în producție, în negoț și în funcțiile de stat (de conducere — de organizare — de securitate) sînt fie inutile, fie împovărătoare. Administrația, cercetarea, creația artistică, presta-rea, deși împovărătoare, sînt totuși, într-un anumit sens, un rău necesar în statul lui Fichte, însă nu lipsește mult ca boala și bătrînețea să apară ca atentate împotriva societății. Funcția școlii este aceea de a pregăti elevii pentru producție, atît din punct de vedere al meseriei cît și din acela al conștiinței. „În acest stat, toți sînt slujitori ai colectivității — constată Fichte, în consens cu vederile sale socialiste — și primesc pentru aceasta o parte dreaptă din avutul colectivității... Se garantează fiecăruia stabilitatea situației sale și, prin aceasta, dăinuirea uniformă și tihnită a colectivității.“ (*idem*, pag. 34—35)

Cu deosebită migală a elaborat Fichte una din cele mai ciudate consecințe ale modelului de stat care are ca punct central al structurii sale necesitatea, și anume izolarea, claustrarea. Am văzut, printre premisele sale, faptul că cerința genezei naționale presupune de la bun început un soi de separare care are drept urmare evacuarea „străinilor“, o măsură ce lezează egalitatea generală. Însă structurarea pe necesități presupune un stat total, iar un astfel de rol se poate înfăptui numai într-un stat ermetic închis. Cu prilejul motivării necesității închiderii în sine, reiese limpede că premisele

sale nu pot fi separate de cerința transformării radicale : realizarea celeilalte alternative și cerința societății organizate pe baze naționale se îmbină în mod principial. Înfăptuirea țelului final necesită o imixtiune deosebit de energică din partea statului, căci societatea celor egali întru toate poate lua ființă numai dacă se izbutește înlăturarea tuturor proceselor necontrolabile, respectiv a tuturor momentelor particulare din viața economică. „Statul este obligat să asigure prin lege și constrângere starea ce rezultă din echilibrul traficului (economic) față de toți cetățenii săi — scrie Fichte. Însă n-o poate face dacă asupra acestei stări de echilibru își exercită influența o persoană care nu se află sub jurisdicția și ascultarea sa ... Orice contact al supușilor cu străinii trebuie interzis și făcut cu neputință.“ (*idem*, pag. 35) Monopolul comerțului exterior face și el parte, evident, din programul său ; și aceasta este o armă de autoapărare împotriva influențelor străine.

Autorul nostru consideră pericolul decăderii la nivelul economiei naturale — care derivă din izolare și din diviziunea forțată a ramurilor de producție — evitabil, ba chiar califică economia naturală ca pe un sinonim al sărăciei. Deviza statului este cea mai mare bunăstare posibilă : „Omul trebuie să muncească ; dar nu ca un animal de povară... El trebuie să muncească fără teamă, cu plăcere și bucurie, și trebuie să-i rămână vreme pentru a-și înălța spiritul și privirea înspre cer...“ (*idem*, pag. 35) Munca este izvorul bucuriei, întocmai ca și asumarea conștientă a raționalității care schimbă și imixtiunea statului, supravegherea întregii vieți a cetățenilor, lichidarea spaimei prin consolidarea securității statului, în izvor al tuturor bucuriilor și chiar în motiv de mândrie.

(Proprietatea de stat asupra valorilor materiale aduce pe tapet și problema valorilor morale, a sistemului de valori morale: în teoriile sociale tradiționale, atitudinea pretinsă din partea societății date [proiectate] era în primul rînd cea care se sublinia în valori morale. Fichte reduce fără nici un fel de sublimare atitudinea valoroasă din punct de vedere moral la interesele economice [după cum am văzut: interese de stat]. Raționalitatea, reprezentată de stat, devine obligatorie și pentru fiecare cetățean în parte. Aici nu este vorba de coerciție, ci de discernămint, respectiv de o atitudine, calificată ca valoroasă din punct de vedere social, fără acceptarea căreia pur și simplu nu se poate trăi. Între atitudinea socială — atitudine „corespunzătoare“ — și conștiința morală lăuntrică a individului raționalitatea creează armonia specific fichteiană.)

Noua orînduire social-economică preia, din cea veche, doar banul. Căci utilizarea banului este o cucerire de care trebuie să țină seama chiar și societatea viitorului, în cazul cînd nu dorește să-și creeze dificultăți. Mai reiese de aici și faptul că Fichte n-a dorit revenirea la schimbul simplu de mărfuri care a luat naștere pe o treaptă incipientă a diviziunii muncii; el a dorit, prin lichidarea caracterului spontan al economiei producătoare de mărfuri, instaurarea legii raționalității. Raționalitate = lege, spontaneitate = hazard, adică iraționalitate.

(Fichte a dus la capăt și în filosofia sa ideea raționalității, prin identificarea acesteia cu conștiința omului și cu acțiunea conștientă. În realitate, el n-a descoperit nicăieri vreo raționalitate exterioară omului [conștiinței]. Așadar, pentru Fichte lumea obiectuală se comportă rațional datorită faptului că omul este cel ce realizează mediul propice rațiunii, mediu care își datorează însu-

șirile exclusiv omului. Legile naturale nu erau considerate de el ca forme ale raționalității, și anume pentru că nu credea în posibilitatea compatibilității funcțiilor raționale ale condițiilor de viață umane cu acțiunea spontană, adeseori contrară omului, a legilor naturale, și nici în compatibilitatea adaptării la legile naturale cu esența omului — activitatea. Există astfel o corelație între fundamentele filosofiei sale generale și acelea ale concepției sale despre societate. Această corelație nu o ferește însă pe nici una din acea antinomie care este întotdeauna prezentă, într-o formă sau alta, în filosofii deduse dintr-un enunț univoc. Principiul activității al lui Fichte [teoria activității raționale], pe care l-a elaborat sub forma posibilității biruirii forțelor naturale spontane, se opune în mod ireconciliabil dezideratului potrivit căruia omul trebuie să se adapteze fără nici un fel de ezitare rezultatelor raționalității, pe care le-a creat prin negarea adaptării. Aici omul își pierde esența sa fichteiană originală — activitatea conștientă și transformatoare. Țelul final unigen, negarea pluralității, duce în toate cazurile la o absurditate teoretică : aceea a încetării mișcării, a acțiunii, a vieții.)

Statul stabilește un anumit raport între mărfurile aflate în circulație și bani, de aceea „Unui stat comercial închis îi este total indiferent dacă între granițele sale [...] se află bani mulți sau puțini în circulație. Luat în sens strict, nu e vorba nici de mulți, nici de puțini ; căci banii în sine și pentru sine nu înseamnă nimic ; ei pot *reprezenta* ceva numai prin voința statului.“ (*idem*, pag. 48—49) Deoarece stabilitatea prețurilor este asigurată de stat, iar banii sînt utilizați cu strictete numai pentru circulația interioară (ei neputînd fi schimbați cu nici un fel de monedă străină), unica funcție a banilor este înlesnirea schimbului. Neproducătorii care nu participă la desfășurarea schimbului de

mărfuri (conducători de stat, politicieni, administratori, profesori, etc.) își vor primi, firește, salariile sub formă de bani, iar cu sumele realizate din impozite se vor putea acoperi și investițiile colectivității.

Desigur că trebuie soluționat în mod practic și rolul regulator pe care îl au asupra pieții valorile internaționale (aur-argint) aflate în circulație : în statul rațiunii „nu trebuie să depindă de bunăvoința supușilor dacă ei își procură noua monedă națională dând pentru ea în schimb aurul și argintul lor, sau nu ; ei trebuie să fie constrinși la acest schimb.“ (*idem*, pag. 98) Trebuie deasemeni să se pună capăt producerii articolelor de modă și lux, căci acestea introduc în circulație valori ce nu pot fi raportate la măsura de valoare absolută — grânele. Iată de ce Fichte scrie : „și de ce ar fi oare o nenorocire dacă într-o bună zi ar dispărea toate broderiile de pe veșminte, de vreme ce veșmintele nu devin, datorită lor, nici mai călduroase și nici mai trainice.“ (*idem*, pag. 92) Și Fichte oferă sfaturi deosebit de practice privind soluționarea problemelor : „Introducerea ei [a monedei naționale] nu trebuie discutată în prealabil cu poporul [...] Introducerea propriu-zisă a noului sistem trebuie să aibă efectul unui trăsnet...“ (*idem*, pag. 101) Conform monopolului exercitat asupra comerțului exterior, „guvernul plătește străinilor și primește din partea lor *valută mondială* ; iar pe cetățenii săi îi plătește și primește de la ei *monedă națională*.“ (*idem*, pag. 109) Și încă un sfat practic al lui Fichte : tăinuirea mărfurilor străine, respectiv a aurului și argintului, trebuie controlată prin percheziții la domiciliu și pedepsită cu strășnicie.

Așadar, societatea bazată pe schimbul de produse nu cunoaște compromisuri nici în economia financiară, eliminând și în acest domeniu economia măr-

furilor. Rolul total al statului este incompatibil cu economia mărfurilor, dar dacă totuși ar apărea un asemenea hibrid, consecința lui ar fi, potrivit lui Fichte, pauperizarea totală: „Sărăcia deplină [...] maschează o economie națională în continuă înrăutățire, în care totul ajunge să fie scos la vânzare, consumându-se prin aceasta capitalul și, de asemenea, însăși națiunea; [...] guvernul preschimbă populația în marfă și primește în schimbul ei bani ... În cele din urmă mai rămâne o singură marfă: statul se vinde pe sine însuși, își vinde autonomia, el primește într-una subsidii și devine prin aceasta o provincie a unui alt stat și un instrument ce slujește oricăror scopuri ale acestuia din urmă.“ (*idem* pag. 77—78) Autorul nostru zugrăvește eventuala ripostă a populației în culori înfricoșătoare. După ce descrie izbucnirea urii și a violenței, el continuă astfel: „În ochii poporului, înșelarea guvernului nu mai constituie o nelegiuire, ea este o formă de autoapărare îngăduită și laudabilă față de inamicul comun.“ Însă guvernul „răspunde cu măsuri dure și neprietenoase, iar acestea sînt duse la îndeplinire cu severitate sporită de funcționarii inferiori. Ei nu cred în cuvîntul supușilor [...] și declară fiecare supus un dușman cert al guvernului.“

Statul comercial închis face tot posibilul pentru a crea o economie autarhică, de aceea înlocuiește marfa străină cu marfă indigenă. Cu valuta ce se eliberează astfel, el cumpără mașini din străinătate și contractează pentru folosul său „geniile științelor practice, inventatorii chimiști, fizicieni, ingineri, industriași și fabricanți“. Statul comercial închis își poate permite să uzeze de toate mijloacele împotriva mediului ostil, avînd conștiința certă a faptului că — ni se spune nu fără oarecare cinism — „seducția banului biruie orice opreliște“. (*idem*, pag. 112).

Am văzut că statul comercial închis este o formă a statului național bazat pe schimbul de produse. Dar statul național se poate constitui, din punct de vedere politic, numai atunci când națiunea dobândește teritoriile ce i se cuvin pe baza unei motivări geografice. „Guvernul la care ne referim are, datorită prosperității sale bănești, posibilitatea de a se înarma atât de mult și de a cumpăra, din resursele și forțele străinătății, atât de masiv în vederea acestui scop [...], încît nu i se mai poate opune nici un fel de rezistență...” (*idem*, pag. 114) După ocupație, industria și agricultura vor fi organizate după modelul existent în metropolă, și „ar fi chiar oportună atragerea, prin mijloace pașnice, a unei părți a locuitorilor noilor provincii în metropolă și trimiterea altora din metropolă în locul acelora; și de a-i contopi astfel pe cetățenii vechi cu cei noi.” Iar pentru ca statul național să fie asigurat împotriva intervențiilor din afară, „să apară în fiecare țară străină manifestul guvernului [...] prin care acesta să se oblighe și să se angajeze în mod solemn, pe baza principiilor fundamentale [...], să nu mai participe de aici înainte la nici un fel de chestiuni politice ale străinătății, să nu încheie nici un fel de alianțe, [...] și să nu depășească sub nici un pretext granițele sale actuale.” (*idem*, pag. 114—115)

Fichte știe că o parte a cetățenilor resimt această „unică orînduire adevărată” ca fiind „apăsătoare, meschină, emfatică”, dar cu toții vor recunoaște, mai devreme sau mai târziu, că, pentru ei, „guvernul este binefăcătorul”. Ca rezultat al constituirii națiunii, cetățenii „își iubesc cu atașament patria, împreună cu tot ceea ce îi aparține acesteia”, astfel că „în sînul unei astfel de națiuni închise va lua naștere foarte curînd o înaltă onoare națională și un caracter național puternic pronunțat.” (*idem*, pag. 120)

4. În loc de încheiere

Lucrarea lui Fichte este o încercare de construire a societății umane pe fundamentul unui principiu unitar. Însă principiul se dovedește a fi mai puternic decît raționalitatea economică, iar eliminarea pluralității nimicește democrația, conferă statului un caracter totalitar. De bună seamă că Marx a avut în vedere și aceste învățăminte atunci cînd a conceput libertatea nu ca pe o adaptare la restricții, ci ca pe o activitate ce se manifestă prin inițiative.